



МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 3 (94)

Нұр-Сұлтан
2021



Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).



МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстан Тәуелсіздігіне – 30 жыл

Алимбаев А.Е. «Мәңгілік ел» идеясы және Түркілік интеграция 4

Археология

Құрманғазов И.С., Абдималков К.Г., Әлібай Б.Е. «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Ботай қонысында 2021 жылы жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері 12
Білалова Г.Д. Б.з.д. VII-VI ғғ. Сарыарқадағы ерте сақ аң стилінің маңызды белгілері мен ерекшеліктері 24
Нугманова Н.Т. История археологического изучения средневекового городища Сарайчик 34

Этнография

Жайлыбаев Д.Ж. XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы Орта Азия халықтарындағы неке және отбасындағы сый алмасу мәселелері 41
Үмітқалиев Ұ.Ұ., Искаков Қ.А. Қазақ халқындағы мәйітті уақытша сақтау және жөнелту ғұрпы: этнографиялық материалдар негізінде 50

Тарих. Тұлға. Тағылым

Артықбаев Ж.О. «Әкеміз Үкі, аман бол!» (Г.Н. Потанин жазбаларындағы Абақ-Керей Қазыбек мырза туралы хикая) 57
Рахимбаева Г.К. Тарихи жырлардың жиналып, зерттелу тарихы (Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар негізінде) 63
Хасенов С.С. Әулие Ырғызбай Досқанаұлы және оның емшілік қызметі 71
Кеңшілікұлы А. Мұқағали ғасыры 81
Әлжан Л.Т. «Айқапты» танытқан тұлға 95
Серімов Е.Е. Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла аз-Замахшаридің өмірі және шығармашылығы 101

Филология

Оразбек М.С. Абай шығармаларындағы әлемдік және ұлттық архетиптер 112
Бияров Б.Н. Гидрографиялық терминдерден жасалған түбір топонимдер 131

Музей ісі

Ибраева Г.О. Музейдегі танымы мол кездесу 139
Қабдоллаев М.С. Шығыстың шырайын кіргізер музей-қорық 145

CONTENTS

Kazakhstan's independence – 30 years

Alimbayev A.E. The idea of «Mangilik el» and Turkish integration 4

Archaeology

Kurmaniyazov I.S., Abdimalkov K.G., Alibai B.E. Research work carried out by the «Botai» State Historical and Cultural Museum-Reserve in the settlement of Botai in 2021 12
Bilyalova G.D. Some features and differences of the early saks animal style of Saryarka in vii-vi centuries 24
Nugmanova N.T. History of archeology of the medieval town Sarayshik 34

Ethnography

Zhailybaev D.Zh. Problems of the gift of marriage and family relations in the people of Central Asia in the middle of the XIX – at the beginning of the 20th century 41
Umitkaliyev U., Iskakov K. Preliminary preservation of the bodies of the deceased until burial among the Kazakh people: based on the archaeological and ethnographic materials 50

History. Personality. Reading

Artykbayev Zh.O. «Our father Owl, goodbye!» (The narrative of Kazybek myrza from Abak-Kerey in the diaries of G.N.Potantin) 57
Rakhimbayeva G.K. The history of studying and collecting historical songs (Based on historical songs of the East Kazakhstan region) 63
Khasenov S.S. Aulie Irgizbay Doskhanuly and his healing activities 71
Kenshilikuly A. The age of Mukagali 81
Alzhan L.T. The life and work of Mukhamedzhan Seralin 95
Serimov E.E. The life and work of Abu-l-Kasim Mahmud ibn Omar Jaralli az-Zamakhshari 101

Philology

Orazbek M.S. World and national archetypes in the works of Abai 112
Biyarov B.N. Root toponyms created from hydrographic terms 131

Museum business

Ibraeva G.O. A cognitive meeting at the museum. 139
Kabdullaev M.S. Museum-reserve in the east of the country 145

Бияров Б.Н.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

ГИДРОГРАФИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДЕН ЖАСАЛҒАН ТҮБІР ТОПОНИМДЕР

Ғылым тілінің дамуымен бірге тілдегі сөздердің терминденуі үдерісі қатар жүреді. Қазақ тіл білімінің тарихында бұл заңдылық өткен ғасырда елеулі дәрежеде жүзеге асты. Терминдер жасалуының лексика-семантикалық, морфологиялық т.б. түрлі жолдары бар. Бұл мәселе қазақ терминологтары тарапынан көптеп зерттеліп келеді. Кез келген сөз қолданылу белсенділігі артқан сайын мағыналық жағынан дамып, жаңа мүмкіндіктерге ие болады. Сол тұрғыда мақалада белгілі бір аумақта гидрология саласы бойынша қолданылып жүрген және қолданылуы қажет терминдердің шығу төркіні сөз болады. Гидронимика – ономастиканың аса маңызды салаларының бірі. Ғалымдардың анықтауы бойынша қазақ тілінде 85 мың өзен, 48 мыңнан аса көл бар екен, демек сонша атау бар. Табиғи нысандарды игеруде көптеген атауларды ойлап тапқан халқымыз гидронимдермен қатар суға қатысты көптеген терминдерді де қолданған. Суға қатысты байырғы терминдерді лингвистер мен географтар «гидрографиялық терминдер», «индикатор-терминдер», «номенклатуралық терминдер» деп түрліше атап жүр. Мақалада ғалым гидронимдерді белгілі бір тәртіппен топтастырып, жүйелеп қарастырған, олардың шығу төркіні, қалыптасуы, қолданылуына қатысты ғылыми талдаулар жасаған.

***Түйін сөздер:** гидронимдер, гидрографикалық терминдер, күрделі топонимдер, термин атаулар.*

«Гидронимдер (гр. hydor – су + onyma, onoma – ат, атау, есім) – топонимнің бір түрі, кез келген су объектісін білдіретін жалқы есім» (Сүлейменова, 1988: 79). Әр тілде қолданылатын гидронимдер өзіне тән гидрографиялық терминдер арқылы жасалады және ол терминдер су нысандарының түрлерін көрсетіп тұрады.

Гидрографиялық терминдер күрделі топонимдер құрамына еніп қана қоймайды, түбір күйінде жалқы есімге өтіп, апеллатив атаулар да жасайды. Мұндағы негізгі шарт – оронимдік термин-атаулар сияқты, нысанның оңаша орналасуы. Жеке тұрған нысан басқаларынан ажыратуды керек етпейді.

Топонимикада гидронимдер ең көне атаулар деп есептеледі, сондықтан кумулятивтік қоры, аша білген кісіге, мол ақпарат беруі мүмкін.

Белгілі ғалым Г.И. Донидзе түркі тілдерінде кездесетін гидронимдік терминдерді жан-жақты зерттегені мәлім (Донидзе, 1969: 165-171). Бірақ біздің мақсатымыз гидронимдік терминдерді талдау емес, Қазақстанда кездесетін гидронимдік терминдер арқылы онимделген түбір топонимдерді қарастыру болып табылады. Олар жеке тұрып атау бола береді және күрделі атау құрамына да ене алады.

Айдын – көл. Жамб. обл., Сарысу ауд.; е.м. Қар. обл., Ақтоғай ауд. *Айдын* географиялық терминіне «теңіз, көл сияқты көлемді су беті»

(ҚТТС, 1-т., 93) деген анықтама берілген. Бұл анықтаманы Ғ. Қоңқашпаевтың «Айдынкөл – үлкен ашық көл» деген түсініктемесі толықтыра түседі (Қоңқашпаев, 1961: 33). Сонымен *айдын* гидронимдік термині, көбінесе, ашық жерде орналасқан көлдерге қолданылатынын көреміз. Оның бір буынды түбірінде (ай) «жалтырау», «жарқырау» мағынасы мен «кең», «көлемді» мағынасы бірге жатыр десе де болады (Э.Севортян, 1974, 99; Ә. Қайдар, 2005, 169). *Айдынбұлақ*, *Айдынкөл* қатарлы гидронимдер жасайды.

Апан – тұзды көл. Павл. обл., Ертіс ауд. «Ойылған жер, шұңқыр» (ҚТТС, 1-т., 291) мәнді ГТ арқылы жасалған гидроним. *Апан* ГТ ретінде екі түрлі мағынада қолданылады: 1) «Ескі, құлаған құдық; кең де онша терең емес құдық» (Ермекбаев, 1999: 21). 2) «Ірі, жабайы аңдардың жерден қазып жасаған мекені». Мысалы: Аюдың апаны. Кіші аңдардың қазған мекенін *ін* дейді. *Апанқаз*, *Апанқұдық*, *Ескіапан* тәрізді атаулар құрамында кездеседі.

Арал – теңіз. Қызылорд. обл., Арал ауд.; е.м. Жамб. обл., Мойынқұм ауд. *Арал* жалқы есімінің көпшілігі «жан-жағы сумен қоршалған кішкентай құрлық» мағынасындағы *арал* географиялық термині арқылы жасалған (ҚТТ, 1-т., 307). Ал, керісінше, жан-жағы құрлықпен қоршалған су; орман ішіндегі алаңқайлар; айдаладағы бір шоқ орман т.б. *арал* терминін иемденуі мүмкін. Бұдан терминнің *ар* бір буынды синкретті түбірі «бөліну», «екі аралық» мәнін де беретіні байқалады (Қайдар, 2005: 171). Арал теңізі басқа ешбір сумен жалғаспай, шөл даламен қоршалып, жеке тұрғандықтан, *Арал теңізі* деп аталады. Осындай кең көлемді мағынада қолданылатын *арал* термині топонимжасамда белсенді болатыны – заңды құбылыс: *Арал*, *Аралағаш*, *Аралды*, *Қосарал* т.б.

Арасан – е. м. Алм. обл., Ақсу ауд. «Түрлі ауруларды емдейтін минералды жылы су» (ҚТТС, 1т, 314) мағынасындағы кең таралған ГТ бойынша жасалған ойконим. Түбі «санскрит тіліндегі *rasayana* «балшырын», «құдайлардың сусыны», «емдік су» мағыналарын беретін сөзінен шыққан» (Мурзаев, 1984: 53). Бұл термин арқылы жасалған *Арасан*, *Барлық Арасан*, *Қапал Арасан*, *Арасанды Қаба*, т.б. гидронимдердің ортақ ерекшелігі – жер астынан қайнап шығатын ыстық суының болуы. Мәселен, Шығыс Қазақстандағы *Арасан* (ресми аты *Рахманов*

қайнарлары) суының температурасы +38, 40 градус жылы болып келеді.

Арна – е. м. Алм. обл., Қапшағай ауд. *Арна* ойконимі «өзен аңғарларының су ағып жататын терең өзегі» (ҚТТС, 1-т., 336) мағыналы *арна* географиялық терминінен жасалып тұр. Анықтама логикадағы «белгісіз арқылы анықтау» деген әйгілі қателікке ұрынған сыңайлы, себебі құрамындағы «аңғар», «өзек» сөздерінің өзі жеке түсіндіруді талап етеді. Біздіңше, *арна* «өзен суының өзіне салып алатын жолы» болса керек. Онда судың ағып жатуы және терең болуы міндетті емес. Тартылған өзеннің орнын да «арна» деп атай беруге болады.

Терминнің өлі түбірі *ар* санскрит. «ағын», көне иран. «тасқынды ағын» (Ә. Қайдар, 2005: 171); *арна* иран. «канал» (В.В. Бартольд, 1966: 2) мағыналарын бергеніне қарағанда үндіеуропа тілдерінен енген сияқты. Қалай болса да *арна* термині топонимжасамда біршама белсенді: *Арнасай*, *Жаңа арна*, *Жаман арна* т.б.

Арық – төбелер. СҚО, Айыртау ауд. Атаудың жасалуына «су ағызу үшін арнайы қазылған су жолы» (ҚТТС, 1-т., 358) мәнді *арық* географиялық термині себепші болған. Басқа еңбектерде де арықтың «жасанды су жолы» екені баса көрсетіледі (Мурзаев, 1984: 57-58). Қазақстанда *Ақарық*, *Тасарық*, *Бесарық*, *Арықты* қатарлы топонимдер мол кездеседі.

Балқаш – көл. Алм. обл.; көл. Павл. обл., Ертіс ауд. Қазіргі кезде жалқы есім ретінде сақталған көне гидрографиялық термин. Мағынасы: *Балқаш* < *бал* + *қаш*, «батпақты, сулы, тартпа жер», *бал+шық*, *бал+жыр* сөздерімен түбірлес (Қайдар, 2005: 174). Түркі тілдерінде *балғаш* (туб.), *налғаш* (түрік.) нұсқалары кездеседі. Топонимжасамда белсенді емес (терминнің көнелігінен болса керек), бірақ тың атау жасау барысында, егер нысан сәйкес келіп тұрса, термин ретінде жаңғыртуға болады.

Дамба – е.м. Атыр. обл., Махамбет ауд. Орыс тілінен енген «су жайылып кетпес үшін жағаға үйілетін жал топырақ» мағынасындағы гидрографиялық термин. Орыс тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі: «Бірінші Петр тұсында голландия немесе неміс тілінен енген сияқты», – деп күмәнді түсінік береді (Шанский, 1971: 119).

Біздіңше парсының *дам* «тұзақ» сөзінен жасалған термин болуы мүмкін, өйткені аңға құрылған тұзақ пен суды бөгейтін дамбаның қызметтік ұқсастығы бар. Топонимикада белсенді емес.

Жаға – е.м. Атыр. обл., Қызылқоға ауд. *Жаға* географиялық термині лексика-семантикалық тәсіл бойынша, алдымен гидронимге, содан соң ойконимге айналған. Ал терминнің мағынасы: «су арнасының кемері, жиегі» (ҚТТС, 3-т., 488). Бұл терминнен *жағалау*, *жағалық* терминдері туындаған. *Жаға* жалқы есім ретінде сирек кездескенімен, біршама атаулар құрамына енеді: *Жағабұлақ*, *Жағатал*, *Жағажай*, *Жайдақжаға* т.б.

Жиек – е.м. Атыр. обл., Индер ауд. Атау *жиек* < *жій+тек* «шек, жаға, қима, оқа, әдіп» мағынасындағы ГТ арқылы онимделген (Қайдар, 2005: 196). *Жаға* терминімен мәндес келеді, бірақ *жиек* кез келген құрлықтың сумен шектесуін ғана білдіріп қоймайды, құрлықтың аспанмен шектесуін де білдіреді. Мысалы, *көкжиек*, *таужиегі*. Топоним жасауға қатысады: *Жиекқұм*.

Жылға – е.м. ОҚО, Сарыағаш ауд. Атау жасауға себепші термин *жылға* «қар, жаңбыр суы ағатын шағын өзеке, ойпаң жер» (ҚТТС, 4-т., 284) семантикасын береді. Түркі тілдерінде *елға*, *илға*, *йылға* нұсқалары бар. Басты ерекшелігі және бұлақ терминінен өзгешелігі – қар, жаңбыр суы ғана ағып, қалған уақытта құрғақ жатуы. *Қаражылға*, *Шұбаржылға*, *Жылғалы* топонимдері кездеседі.

Қайраң – е. м. Павл. обл., Ақтоғай ауд. Атауға айналған *қайраң* географиялық терминінің бір ғана мағынасы бар: «Өзеннің, көлдің және теңіздің жайдауыт таяз жері» (ҚТТС, 5-т., 535). Терминнің түбірі *қайыр* көне түркі. «құм» мағынасын беретін сөз екенін байқау қиын емес. Сонда *қайыр + аң* «құмаң», «құмдауыт жер» деген сөз. Қолданылу барысында «таяз су», «өткел» мағыналарына ауысқан. *Қайраңның* құмы су бетіне жақын немесе көрініп жататыны мәлім. Бұл термин *Қайраң*, *Қайраңкөл*, *Құмдықайраң* сынды топонимдер жасауға қатысады.

Қайыр – е.м. Жамб. обл., Талас ауд.; е.м. Ақт. обл., Шалқар ауд. Жоғарыда атап өткендей, *қайыр* термині түркі, моңғол тілдерінде «құм» мағынасында қолданылған. Мәселен, М. Қашқари сөздігінде: «Қайыр майда топырақты жер. Оғыздар құмды «қайыр» дейді» түрінде анықтама берілген (Қашқари, 1998: 220). *Қайыр* түбірінен *қайраң* туынды түбірі жасалады. *Қайыр*, *Қайырты*, *Қайырқұм*, *Қайыршақты* тәрізді атауларға апелляция ретінде кіреді.

Қона – е.м. Қост. обл., Наурызым ауд. *Қона* географиялық терминіне берілген бірнеше сипаттаманың (ҚТТС, 6-т., 333; Ә. Мурзаев, 1984,

289; Ә. Қайдар, 2005, 225; В.Н. Попова, 1997, 18) ортақ түйіні: «Қалың қамыс өскен сулы, батпақты жер» болып шығады. Ол жердің көл, көлшік, батпақ болуы маңызды емес, қамыстың қалың өсуі – маңызды белгі.

Қона термині *Қопалы*, *Қонасор*, *Сарықона* сияқты топонимдер жасайды.

Қылы – жайлау. Павл. обл., Ақтоғай ауд. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде (1982, 6-т., 596) *қылы* сөзіне диалект деген таңбамен «екі алапты қосып тұрған ені тар, қысталаң жер; қыспа» деп түсінік береді. Мұндағы «екі алапты» деген түсініксіздеу тіркестің орнына «өзеннің немесе тау, төбенің ені тар, жіңішке тұсы» десе жетіп жатар еді. Негізгі ұғымды түбірі *қыл* «аттың қылы» > «жіңішке» семасы беріп тұр, яғни «не судың, не таудың қылдай жіңішке тұсы» дегенді меңзейді. Бұл Шығыс Қазақстанда жиі қолданылатын ГТ болғанымен, топоним жасау барысында басқа өңірлерге де кең таратып әкетуге болады. Түркі тілдерінде бар термин. Мәселен, алт. *кыл суу* «жіңішке су» гидронимі кездеседі (Молчанов, 1979: 256).

Құрдым – көл. Ақт. обл., Ырғыз ауд. Атауға негіз болған гидрографиялық термин *құрдым* «өзеннің құмға сіңіп, жоқ боп кететін аяқ жағы, соңы» және «үлкен теңіз, өзен, көл түбіндегі түпсіз терең жер, оқпан» (ҚТТС, 6-т., 510) деген екі түрлі мағына береді. Соңғы мағынасы бойынша көл атына ауысқан деуге болады. Ол көлдің түбі терең, құрдым болуы негізгі уәжі. Кейде құрғап бара жатқан көлді де *Құрдым* деп атайды. Топоним жасауда тым белсенді емес.

Канал – е.м. Қызылорд. обл., Арал ауд.; канал. ОҚО, Сарыағаш ауд. Ә.М. Мурзаев үндіевропа тілдерінің көбінде кездесетін *кан*, *кангха* «су», «өзен»; *кан*, *кһан*, *хан* «қазу», «құдық» сөздерін салыстыра қарап, олардан *канал* сөзін шығарады. Орта Азия мен Қазақстанға өзбек, тәжік тілдері арқылы *канал* болып енген дейді (Мурзаев, 1984: 251-252). *Канал* «су тарту үшін қазылған арна, арық» мағынасында көптеген елдердің тілінде қолданылады. Егер нысан сәйкес келсе, топонимжасамға кірістіруден қашпау керек. Қазақстанда *Үлкен Алматы каналы*, *Ертіс-Қарағанды каналы* тәрізді үлкенді-кішілі каналдар баршылық.

Лай – е.м. ШҚО, Көкпекті ауд. *Лай* географиялық термині де өзара байланысты екі мағына береді: бірі – «таза емес, тұнық емес» (ҚТТС, 7-т., 44) су; екіншісі – «тұнба», «балшық», «жұмсақ, майлы сазбалшық», «балдыр»

(Мурзаев, 1984: 333). Осы екі мағына да топоним жасауға қатыса алады.

Емдік қасиеті бар «шипалы лайды» Қазақстанның бір тұсы «шипалы батпақ» десе, енді бір жері «шипалы балшық» деп атайды. Бұдан бұл үш терминнің өзара мәндес екенін байқаймыз.

Лай термині *Лайлы*, *Лайбұлақ*, *Лайсу* сияқты гидронимдер тудырады.

Нұра – өзен (895 км). Орталық Қазақстан аймағы. Қазақстанда көп кездесетін *нұра* географиялық терминінің мағынасы «су орған жыра, терең сай» (ҚТТС, 7-т., 357) екені анық болса да, оның этимологиясы туралы әртүрлі көзқарас бар. Оған себеп – терминнің кірмелігі болса керек. Моңғ. *нураа* «құлама», «құлаған», «омырылған», «опырылған» мағыналарын береді (Базылхан, 1984: 345). Қазақ тіліне *жар* терминінің баламасы болып енген. *Нұра* өзенінің жазық жердің жұмсақ топырағын орып, *жар* жасап ағатыны атауға уәж болғаны даусыз.

Термин *Нұра*, *Нұраталды*, *Шалқарнұра*, *Шерубай Нұра* тәрізді топонимдер жасауға қатысады.

Ор – өзен (234 км). БҚО. ҚТТС-та *ор* сөзіне «табиғат әсерінен болған немесе қазылған шұңқыр жер» деген түсінік береді (7-т., 445). Табиғат әсерінен болатын орларды, көбінесе, өзен, су ағындары жасайтыны шындық және *Ор* гидронимінің ерекше белгісі де осыдан келіп шығады. Көптеген түркі тілдерінде *ор* терминінің өзенмен байланысып жататыны да судың орып, қазып кететін әрекетінен болса керек. Мысалы: чуваш *вар* «өзен», «арна», «жыра»; түркімен. *орун* «арна» т.б. (Мурзаев, 1984: 415).

Ор термині табиғи және жасанды орларды қатар атай отырып, топонимдер жасайды: *Ор*, *Орғын* (*Орхон*), *Ортау*, *Ортөбе*, *Шолақор* т.б. Мұндағы *Ортау*, *Ортөбе* *ор* сөзіне қатысы жоқ. *Ортау*, *Өртөбе* болуы да мүмкін. Ондайда төреші – табиғи нысанның өзі.

Өзек – ескі арна. Павл. обл., Ақсу ауд. *Өзек* гидрографиялық термині туралы анықтамалар біршама баршылық. Басқа лексикалық мағыналарын алмай, топонимге қатыстыларын қарап шықсақ, мынадай болады:

1) «Өзен, өзен ағыны; жыра, жырадағы бұлақ, өзен арнасы, қойнау, ұзын сай, өзен саласы, шатқал т.б.» (Мурзаев, 1984: 406-407);

2) «Жауын, қар суынан пайда болған жер бетіндегі созылып жатқан ойыс жер; ені тар, кішірек сай» (ҚТТС, 7-т., 516);

3) «Қолатқа қарағанда беткейлері тіктеу, көлемі кішілеу, дами келе сайға айналатын астау тәрізді ойыс жер» (Ермекбаев, 1999: 34) т.б.

Топонимжасам, жалпы жер-су аттары, табиғи нысансыз жасалмайды. Атау беру үшін, әр нысан нақты-нақты сараланған болуға тиіс. Мәселен, *өзек* терминін қатыстырып топоним жасамас бұрын, *өзек* пе, *сай* ма, *жыра* ма, *қолат* па айырып алуымыз керек. Біздің ата-бабаларымыз осының бәрін жіліктеп, жіктеп атап кеткен, бізге сол межелерден ауытқуға болмайды.

Басқа түркі тілдерінде болмаса, қазақ өзенді «өзек» деп атамаған. Ендеше өзектің бойында үнемі су, бұлақ жатуы міндетті емес. Қар, жаңбыр суы ғана ағатын, қалған мезетте бұталы, шөпті болып тұра беретін әр көлемді сайларды *өзек* атандырған. Негізінен *жылға*, *қолат* терминдеріне жақын, бірақ көлемі олардан үлкен. Кішілерін *өзекше* деп бөлек атаған.

Өзек жеке атау болып қана қоймайды, алдына анықтауыштар қосып, күрделі топонимдер жасайды: *Сарыөзек*, *Қандыөзек*, *Көкөзек* т.б.

Өзен – тж. ст. Маңғ. обл., Маңғыстау ауд. Түркі тілдерінде кең таралған гидрографиялық термин. Көне түркі тілдеріндегі нұсқасы – *уғуз/өгіз*. Терминнің семантикасы: «Белгілі арнамен тұрақты ағатын, едәуір көлемді табиғи су» (ҚТТС, 7-т., 519).

Э.В. Севортян *өзек* пен *өзеннің* түбірі бір, яғни өз «қайнар» деп қарайды.

Өзен термині өзен атауларының құрамына үнемі кіре бермейді, өйткені өзен атаулары көбінесе көне және тұрақты болып келеді. Мысалы: *Ертіс*, *Есіл*, *Іле* өзендері т.б. Олардың құрамында «өзен, су» мәніндегі *ыл/іл*, *ыл/іс*, *ар/ер* секілді көне терминдер бар. Ал, кейде *үгүз/өзен* нұсқалары атау құрамына термин ретінде қатысып отырады: *Аягөз* (*айа* «шағын, кішкене» + *үгүз* «өзен»), *Қараөзен*, *Жаңаөзен*, *Шиліөзен* т.б.

Сага – е.м. Ақт. обл., Ойыл ауд. «Өзен я болмаса тау сілемінің қабысып-түйіскен жері» (ҚТТС, 8-т., 90) мағынасындағы *сага* географиялық термині ойконим жасап тұр. *Сага* «өзеннің не таудың басталар тұсы, аузы» дегенге дәлірек келеді. Қазақтың: «Сағадағы су ішеді, аяқтағы у ішеді» деген мақалы да соған меңзейді. Өзен салаларының, тау сілемдерінің бөлінер тұсы да *Сага* атауына сәйкес келеді. Аттың басы мен мойны, пышақтың сабы мен жүзі түйісетін жерлерді *сагақ* (*сага* + *қ*) түрінде ұқсатып атағанын байқауға болады. *Сага*



ойконимінен басқа *Сагабүйен, Сагакүрес, Сагай* секілді топонимдер бар.

Саз – е.м. Алм. обл., Жамбыл ауд. *Саз* географиялық терминінің бізге қажетті (топонимге жақын тұрған) мағынасы – «көгалы қалың өскен, дымқыл кең алқап» мағынасы (ҚТТС, 8-т., 95). Алайда су араластырып, езіп, саз балшық жасауға жарамды топырағы бар жерлер де *саз* терминін қабылдауы мүмкін. Сазды жердің ең басты ерекшелігі – дымқыл, сулы жерде шөп өскен шымның болуы. Шым болмаса, ондай сулы жер батпаққа айналады. Сазды жерлер жазғы мал жайылымына қолайлы болып келеді.

Саз терминінен *Сазды, Сазқұдық, Сазтерек, Карасаз* қатарлы топонимдер өрбиді.

Сор – тұзды көл. Павл. обл., Баянауыл ауд. *Сор* – бір жерлерде «жазда құрғап сорға айналатын ұсақ тұзды көлдер» (Мурзаев, 1984: 516) мәнінде қолданылса, енді бір жерлерде «аяқ батып кететін тұзды батпақ» (ҚТТС, 8-т., 346) мәнінде қолданылады. Кейде ағарып тұзы шыққан жердің бәрін *сор, сортаң, сораң* деп атай береді.

Қазақстанның біраз жері тұзды болып келетіндіктен, *Аралсор, Карасор, Сорқұдық, Соркөл, Қайдақ соры* тәрізді топонимдер мол кездеседі.

Суат – қыстау. Маңғ. обл., Маңғыстау ауд. (ҚТТС, 8-т., 373) *суат* сөзіне «өзеннің, бұлақтың мал суаратын жері» деген анықтама береді. Дұрысы «кез келген су нысанының мал суаруға ыңғайлы жерін» *суат* деп атай беруге болады. Ол кәдімгі құдықтан бастап, ірі көлдердің мал су ішуге жарамды жағаларына дейін болуы мүмкін. Мал шаруашылығын кәсіп еткен көшпелі қазақ халқына суат ерекше маңызды қызмет атқарған. Сол себепті *Суаткөл, Ақсуат, Тассуат* тәрізді гидронимдер жиі кездеседі.

Теңіз – тұзды көл. Ақм. обл., Қорғалжын қорығы; тж. ст. СҚО, Тайынша ауд. «Жан-жағы құрлықпен ұштасып жатқан, кеме жүретін ұшы қиыры жоқ су» (ҚТТС, 9-т., 121) түсініктемесін әлі де анықтай түсу қажет. Біріншіден, көптеген теңіздер құрлықпен ғана емес, басқа сулармен ұштасып жатуы мүмкін; екіншіден, теңіздің ұшы-қиыры жоқ емес, белгілі көлемді қамтиды (мәселен, «көлден үлкен, мұхиттан кіші» деген анықтама көлемін мөлшерлейді).

Қазақстан әлемдік ірі акваториядан алыс жатқанымен, теңіздер бар. Атап айтқанда: *Каспий теңізі, Арал теңізі*. Қазақтар ірі көлдерді де *Теңіз* деп атағаны белгілі: жоғарыда

келтірілген *Теңіз көлі, Шалқартеңіз, Бейнетеңіз* (Зайсан көлінің негізгі, бұрынғы аты). *Теңіз* географиялық термині көне түркі тілінде *талуй, теңгіз* «теңіз»; моңғол. *далай* «мұхит», «теңіз» және *тэнгэс* «теңіз»; мәнжур. *тэнггин* «теңіз» мағыналарында алтай тілдеріне кең тараған. Ғалымдар венгр. *тенгер, тонгер* «теңіз» сөзіне қарап, *теңгіз* бен *теңгір* (төңір) бір этимологиялық тізбекке енетінін айтады (Мурзаев, 1971: 549).

Қазіргі кезде Қазақстанда жасанды су қоймаларын *Теңіз* деп атау қалыптасып келеді: *Қапшағай теңізі, Бұқтырма теңізі*.

Тоган – е.м. ШҚО, Абай ауд. *Тоган, арық, құдық* сияқты терминдерді Г.И. Донидзе «жасанды су нысандарын таңбалауға арналған терминдер» деп бөліп қарайды (Донидзе, 1969: 170). *Тоган* сөзінің мағынасы: «Су жинап алатын бөгет, тоспа» (ҚТТС, 9-т., 155). Сонымен бірге, «негізгі суландыру каналы, үлкен арық, бөгет» (Қоңқашпаев, 1951) мәндерінде де қолданылады. Қазақстанда *Тоганас, Тогансай, Ақтоған, Қостоган* қатарлы гидронимдер кездеседі.

Тоғыс – е.м. ОҚО, Төлеби ауд. Академик Ә. Қайдар *тоқ+ыс > тоғыс* «бір жерде түйісу» мәнді түбір сөз дейді (Қайдар, 2005: 259). ҚТТС (9-т., 156) «әр тараптан келіп бір-бірімен түйісу, тоқайласу» деген сипаттама береді. *Тоғыс* терминінің көптеген мағыналарының ішінен топонимикаға қатыстысы екеу: бірі – «тау сілемдерінің, төбе, қырқалардың тоғысы», яғни оронимдік мағына; екіншісі – «өзен, сулардың тоғысуы», гидронимдік мағына.

Тоғысқан > Түгіскен > Түйіскен атаулары бір сөздің жуан-жіңішке нұсқалары болып табылады.

Томар – е.м. Алм. обл., Балқаш ауд.; е.м. ШҚО, Тарбағатай ауд. «Түп-түп боп, үсті-үстіне шөп өскен шалшықты, қопалы жерді» (ҚТТС, 9-т., 19-б.) *томар* деп атайды. Анықтама томарлы жердің негізгі белгісі – жер томарларды «түп-түп» деген қайталама қос сөз арқылы берген. Жер томар мен кесілген ағаштың томары ұқсастық бойынша аттас болып тұр. Ал томарлы жерде жер асты суларының болуы, томардың үстіне өлең шөптің мол шығуы жанама, қосымша белгілері.

Қазақстанда *Томарлы, Қаратомар, Қостомар, Мыңтомар* сияқты топонимдер кездеседі.

Тұз – тұзды көл. Павл. обл., Баянауыл ауд.; е.м. Қост. обл., Жангелдин ауд. Негізгі лексикалық мағынасы «ас-тағамдардың дәмін кіргізу үшін

қосылатын өткір дәмді, ақ түсті кристалл зат» (ҚТТС, 9-т., 263) болғанымен, топонимикада «сор», «тұзды көл», «тұзы шыққан жер» мағыналарында қолданылады.

Тұз термині Қазақстанда кең тараған, себебі далалы аймақтардың суы да, топырағы да сортаң болып келеді. Арғы себебі архей және протерозой эраларында республика аймағын тұтастай дерлік теңіз суы басып жатқаннан болса керек. Тұзды, сортаң, ащы жерлер мал бағуға қолайлы жағдай туғызады. Қазақстан жерінде ертеден бері тұз өндірілгенін Тұз, Тұзағаш, Тұзауыл, Тұзды, Тұзащытөбе, Екібастұз, Қарабастұз секілді топонимдер дәлелдейді..

Түбек – е.м. Қост. обл., Қарасу ауд. Түбек географиялық термині «бір жағы құрлықпен шектесіп, қалған жақтары сумен қоршалған құрлықтың бөлігі» (ҚТТС, 9т, 305) мәнін білдіреді.

Түп + ек > түбек туынды термині «жердің кішірек (-ек) түбі» мағынасында тұрғаны байқалады. Осы мағынада түп түбірінің өзі де жеке термин ретінде қолданылады: Түпқараған (Каспий), Қаратүп (Арал).

Түбекті орыс тілінде *полуостров, мыс* деп атайтыны белгілі. Н.М. Шанский өз сөздігінде мыс термині туралы: «Исконно русск. Происхождение неясно» деген сипаттама береді (Шанский, 1971: 277). Э.М. Мурзаев «қанағаттанарлық этимологиясы жоқ» дей келе, «мүмкін түркі. мүйіз/мүйіс «мүйіз» сөзінен алынған» деген И.Г. Добродомовтың пікіріне сілтеме жасайды (Мурзаев, 1984: 383). Қалай болса да, бұл термин Қазақстан топожүйесінде кездеседі. Мәселен, Зайсан көлінде *Шағылмыс* (Шакеммыс), *Тополев мыс* деген түбектер бар.

Ал Түбек апеллатив атауынан басқа *Кеңтүбек, Ақтүбек, Қаратүбек, Тастүбек, Құланды түбегі, Бозащы түбегі* т.б. күрделі атаулар кездеседі.

Түрген – өзен (104 км). Алм. обл., Еңбекшіқазақ ауд. *Түрген* > *түрген* моңғол тілінен енген ГТ және «шапшаң», «жылдам», «тез» мәнді үстеу сөзден жасалған. Топонимикада «ағынды», «ағысты»

(су, өзен) мағынасында қолданылады. Тілімізге ертерек еніп, бейімделіп кеткендіктен, *түрген* географиялық терминін топонимжасамда кеңінен пайдалануға болады. *Түрген, Таутүрген, Тұрғысын < Түргэнус(н)* сияқты жер-су аттары бар.

Шалқар – көл; қала. Ақт. обл., Шалқар ауд. *Шалқар* «кең-байтақ, шексіз, шетсіз, үлкен» мағынасында айтылатын сөз (ҚТТС, 10-т., 116). Көбінесе терең әрі көлемді көлдерге теңіздерге қаратып айтылады: *айдын-шалқар көл, шалқар теңіз*. Ал далалы жерлерге *байтақ* сөзі жүреді : *кең-байтақ дала*.

Қазақстанда кең тараған гидрографиялық термин: *Шалқар, Шалқаркөл, Шалқартеңіз, Шалқарнұра*, т.б.

Шорға – өзен; е.м. ШҚО, Тарбағатай ауд. *Шорға* – моңғ. *цорго* «шұрғы», «шүмек» сөзінен жасалған түбір топоним. *Шорға* шағын өзені басын Тарбағатай тауынан алып, Зайсан көліне құяды, ал кез келген судың көлге құятын немесе көлден ағып шығатын жерін қазақтар *шүмек* деп атайды. Шорға (Цорго) қаз. *шүмек* географиялық терминінің моңғол тіліндегі баламасы болып шығады.

Шүмек – өзен. Қар. обл., Шет ауд. *Шүмек* сөзінің бірнеше лексикалық мағынасы бар («ыдыстың шүмегі», «бесіктің шүмегі», «шылдыр шүмек») және осы мағыналардың негізінде «көлдің шүмегі» деген тіркес қалыптасқан. «Қазақ көлге құятын немесе шығатын сулардың көлге жақын тұсын *шүмек* деп атайды» деген анықтама беруге болады. Оның үстіне көлге құятын суларды *жоғарғы шүмек*, ал ағып шығатын суларды *төменгі шүмек* деп жіктейді. Шүмектер балық аулауға ыңғайлы болып келеді.

Шүмек гидронимі *шүмек* гидрографиялық термині бойынша жасалып тұр.

Қорыта келгенде, гидронимдік терминдерден жасалған түбір топонимдер, аз болса да, топожүйемізге өзіндік бір сән, ерекше мән беріп тұр деуге болады.

Әдебиеттер

1. Сүлейменова Ә., Мәдиева Г., Шәймерденова Н., т.б. Тіл білімі сөздігі. Алматы: Ғылым, – 1998. – 544 б.
2. Донидзе Г.И. Гидронимические термины в тюркских языках // Ономастика, Москва: Наука, 1969. – С.165-171.
3. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. Изв. АН Казах. ССР, серия географ. – Алма-Ата, 1951. – С. 24-30.
4. Ермекбаев Ғ.Ж. Жер бедері атаулары (семантикалық, морфологиялық талдау, фоносемантикалық сипаттама). Филол. ғыл. канд. атағын алу үшін даярлаған диссертация. – Алматы, 1999. – 180 б.
5. Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Арыс, 2005. – 304 стр.
6. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 стр.
7. Шанский Н.М и др. Краткий этимологический словарь. – М.: Просвещение, 1971. – 542 стр.
8. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы/ ауд. А.Егеубай. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 1353 б.
9. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайское отделение алтайского книжного издательства, 1979. – 397 стр.
10. Базылхан Б. Монғол-казах толь (Моңғолша-қазақша сөздік). – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.

References

1. Súleimenova E., Mádieva G., Sháimerdenova N., t.b. Til bilimi sózdigi. Almaty: Ǵylym, – 1998. – 544 b.
2. Donidze G.I. Gidronimicheskie terminy v túrkskih iazykah // Onomastika, Moskva: Nayka, 1969. – S.165-171.
3. Konkashpaev G.K. Kazahskie narodnye geograficheskie terminy. Izv. AN Kazah. SSR, seria geograf. – Alma-Ata, 1951. – S. 24-30.
4. Ermekbaev Ǵ.J. Jer bederi ataýlary (semantikalyq, morfologialyq taldaý, fonosemantikalyq sipattama). Filol. ǵyl. kand. ataǵyn aly úshin dailarlaǵan disertasia. – Almaty, 1999. – 180 b.
5. Kaidar A.T. Strýktýra odnoslojnyh kornei i osnov v kazahskom iazyke. – Almaty: Arys, 2005. – 304 str.
6. Mýrzaev E.M. Slovar narodnyh geograficheskikh terminov. – M.: Mysl, 1984. – 653 str.
7. Shanski N.M i dr. Kratki etimologicheskı slovar. – M.: Prosveshenie, 1971. – 542 str.
8. Qashqarı M. Túrik tiliniń sózdigi (Dıyanı luǵat-it-türk): 3 tomdyq shyǵarmalar jınaǵy/aýd. A.Egeýbai. – Almaty: HANT, 1997. – 1353 b.
9. Molchanova O.T. Toponimicheski slovar Gornogo Altaia. Gorno-Altaiskoe otdelenie altaiskogo knijnogo izdatelstva, 1979. – 397 str.
10. Bazyghan B. Mongol-kazah tol (Mońǵolsha-qazaqsha sózdik). – Ýlaanbaatar-Ólgi, 1984. – 885 b.

Бияров Б.Н.

Восточно-Казахстанский университет
им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

КОРНЕВЫЕ ТОПОНИМЫ СОЗДАННЫЕ ИЗ ГИДРОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Вместе с развитием языка науки происходит процесс терминизации слов в языке. В истории казахского языкознания эта закономерность была в значительной степени реализована в прошлом веке. Существуют различные способы создания терминов: лексико-семантический, морфологический и др. Эта проблема широко изучается казахскими терминологами. Любое слово, по мере роста активности, развивается смысловым путем и приобретает новые возможности. В этом же контексте в статье речь идет о происхождении терминов, которые используются и должны использоваться в области гидрологии на определенной территории. Гидронимика – одна из важнейших отраслей ономастики. Ученые выяснили, что на казахском языке насчитывается 85 тыс. рек, более 48 тыс. озер, отсюда и столько названий. Наш народ, придумавший множество названий при освоении природных объектов, наряду с гидронимами использовал и множество терминов, относящихся к воде. Коренные термины, относящиеся к воде, лингвисты и географы часто называют «гидрографическими терминами», «терминами-индикаторами», «номенклатурными терминами». В статье ученый группировал и систематизировал гидронимы в определенном порядке, провел научный анализ их происхождения, формирования, использования.

Ключевые слова: гидронимы, гидрографические термины, сложные топонимы, названия терминов.

Biyarov B.N.

S. Amanzholov East Kazakhstan University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

ROOT TOPONYMS COINED FROM HYDROGRAPHIC TERMS

Along with the development of the language of science, there is a process of termination of words in the language. In the history of Kazakh linguistics, this pattern was largely realized in the last century. There are various ways to create terms: lexical and semantic, morphological, etc. This problem is deeply studied by Kazakh terminologists. Any word, as activity increases, develops in a semantic way and acquires new possibilities. In the same context, the article deals with the origin of terms that are used and should be used in the field of hydrology in a certain territory. Hydronymics is one of the most important branches of onomastics. Scientists have found out that there are 85 thousand rivers in the Kazakh language, more than 48 thousand lakes, hence so many names. Our people, who came up with a lot of names when developing natural objects, along with hydronyms used a lot of terms related to water. The indigenous terms related to water are often referred to by linguists and geographers as “hydrographic terms”, “indicator terms”, “nomenclature terms”. In the article, the scientist grouped and systematized hydronyms in a certain order, conducted a scientific analysis of their origin, formation, and use.

Keywords: hydronyms, hydrographic terms, complex toponyms, term names.